

QISSALARDA SARGUZASHT UNSURLAR

(Tohir Malik asarlari misolida)

F.Sapayeva – filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori

O.Kurbanbayev, N.Xojaahmadova, D.Mirzayeva – magistrantlar

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: qissa, o'zbek adabiyoti, detektiv, sarguzasht, "Alvido, bolalik", "Shaytanat", mazmun, ma'no, adib.

Ключевые слова: повесть, узбекский литература, детектив, происшествие, содержание, смысл, литератор.

Key words: story(narrative), uzbek literature, detective, adventure, substance, essence, writer.

Mustaqillikka erishgan xalqimizning iqtisodiy ijtimoiy va madaniy hayotida yangi davr boshlandi, ma'naviyat masalalariga e'tibor har qachongidan ham kuchaydi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev ta'kidlaganidek, "Mamlakatimizda barcha soha tarmoqlar qatori madaniyat va san'at, adabiyot, ommaviy axborot vositalari rivojiga katta e'tibor berilmoqda. Ayniqsa, keyingi paytda bu soha ravnaqini yangi bosqichga ko'tarish bo'yicha ulkan ishlar qilinmoqda" [1]. Ana shu talablar adabiy-badiiy jahhadda ham yangicha badiiy tafakkur va tamoyillarni zarur qilib qo'ydi.

Badiiy adabiyotning bosh vazifasi insonda ezgulikka muhabbat, yovuzlikka nafrat tuyg'ularini shakllantirishdan iborat ekanini ma'lum. Qaysi bir davr adabiyotiga nazar tashlamaylik, ushbu maqsad birlamchi masala sifatida namoyon bo'lganini kuzatish mumkin. To'g'ri, adabiy asar pand-nasihatlarning quruq majmuasidangina iborat emas. Qalamkash o'z asarida biror bir hayotiy voqelikni badiiy talqin etar ekan uning tufariga tomonlarini o'quvchi nigohida gavdalandirib, ijobiy jihatlardan bahra olishga, salbiy ko'rinishlarini takrorlamaslikka undaydi. Tohir Malik qissalari ham bunday xususiyatlardan xoli emas. Uning deyarli barcha qissalarida inson ma'naviyati bilan bog'liq muammolar u yoki bu darajada badiiy talqin etilganini kuzatish mumkin. Hatto o'quvchilarning alohida mehrini qozongan "Shaytanat", "Murdalar gapirmaydilar" singari detektiv-sarguzasht qissalarida ham ushbu masalaga yangicha tamoiylar asosida qaraladi. Bir necha o'rinlarda insonning ma'naviy tanazzulga nafaqat ijtimoiy muhit, balki biz ko'pda e'tibordan soqit qilib yashaydigan ma'rifatsizlik sabab bo'layotganiga urg'u beradi. Chunonchi, tilga olingan qissalarining qator qahramonlari aynan ma'rifatsizlik, diniy va dunyoviy o'gitlardan bexabarligi, ularga nisbatan nopisandlik tufayli zalolat botqog'iga botadilar, hayotda adashib, umrlarini xazon etadilar. Yozuvchi ushbu masalada g'oyat ehtiyotkorlik bilan ish tutadi. Muayyan asarni qur'oniyyatlar, qudsiy hadislar, payg'ambarimiz o'gitlari yohud allomalarning hikmatlari bilan quruq "bezab" qo'ya qolmaydi, balki bularni asar sujeti, timsollarning xatti-harakati, ichki olami, tuyg'ularining tafsilotiga singdirib beradi. Adib qahramonlar ruhiyatini har tomonlama chuqur ochib berishga harakat qiladi. Buni biz adibning "Alvido, bolalik" qissasi misolida ham ko'rinishimiz mumkin. O'zbek detektivining qiziqarli namunasi bo'lgan bu qissa har qanday yosh va kasbdagi kitobxonni befarq qoldirmaydi. Adibning "Jinoyatning uzun yo'li" turkum asarlarining birinchi kitobi bo'lishi mazkur qissa yomonlarning aybi bilan jinoyat ko'chasiga kirib qolgan iste'dodli o'zbek bolasi, yaxshi oilaning qobil farzandi boshidan kechirgan mushkul sarguzashtlari, fojiali taqdiri haqida hikoya qiladi. Asar markazida hayotning chag'ir tikanakli yollarida o'zlarini yo'qotib, adashib – tentirab yurgan bolalarning ruhiyati, ularning ichki tuyg'ulari, adashganligini tan olmay, o'z fojiasida boshqalarni aybdor sanash kabi fikrlar to'liqlar goh ko'tarilib, goh tushib turadiki, kitobxon ushbu holatlarda aybdor kim, sababchi kim, gunoh nima, savob nima, degan oddiy savollarga juda murakkablik bilan javob topib boradi. Biz bu o'rinda qissa markazida turgan Qamariddin fojiasining ildizlariga nazar tashlashni istadik. Negaki, asarlardagi jamiki syujet chiziqlari aynan mana shu qahramon atrofida aylanadi. Qissadagi Asorning ruhiy kechinmalari, ikkilanish –u istar istamas aytgan yolg'onlari, ko'p bolali nochor oilaning otasiz etim farzandi Salimning jismoniy qiynalishlari va hokozo voqealar ayni shu Qamariddinga kelib taqaladi. Yozuvchi barcha voqealarning boshlanish nuqtasi shu obraz bo'lgani uchun Qamariddinning ichki va tashqi olamiga alohida e'tibor qaratgan. Qamariddin nima sabablarga ko'ra jinoyat olamiga kirib qolgani, o'zi tengi bolalarni bu manfur olamga tortish, o'smir yoshida jinoyat olamining tajribali shaxsiga aylanganini ishonarli misollar yordamida ko'rsatib bergan. Tohir Malik inson shaxsi, uning xarakter rivojiga islomiy nuqtayi nazardan yondashuvchi adib ekanligini isbotlagan. Qamariddin obrazini yaratishda ham xuddi shu yo'ldan boradi. Uning fojiasiga faxsh, zino, oilaviy tanazzul tarbiya sabab bo'lganligini ko'rsatishga intiladi va bunga to'la erisha oladi. Yuqorida tilga olingan asarlarning muvaffaqiyatini ta'minlagan xislat muallifning dardmandligi, tasvirga olingan

kishilar qismatiga sherikligidir. Adib obrazlar xatti-harakatlarining tub sabablarini tadqiq qilishdan erinmaydi. U oqibatni, ya'ni voqelikning tashqi tomonini ko'rsatib qo'ya qolishga shoshilmaydi. Har oqibat muayyan bir sababning mahsuli ekanligini insoniy taqdir orqali ko'rsatadi.

Mustaqillik yillarida yozilgan "Shaytanat" asari yozuvchiga chinakam shuhrat keltirdi. Adib ijodining nechog'li baquvvat va ko'lamli, jozibador ekanidan dalolat beruvchi bu asarni keng kitobxonlar iliq kutib oldi. Sababi asarda ko'tarilgan muammolar o'ta dolzarb va muhim edi. Yozuvchi "Shaytanat" asarida "inson dunyodan lazzatlanish, bu dunyo sinovlaridan o'tish uchun keladi. Imoni butun odamlargina bu sinovlarga dosh bera oladi" degan g'oyani ifodalashni o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi. Odam yerda yuradi. Shoir Asqar Qosim aytmoqchi:

Samodagi tuzoq nima bilmagay,

U hech kimga itoat ham qilmagay...

Afsuski, shoir ta'riflagandek, oyoqlar ostida tuzoqlar ham ko'p. Bu tuzoq odam bolasining umrida hal qiluvchi vosita ham bo'lishi mumkin. Shuning uchun har bir inson o'zining hayot yo'lidagi tuzoqqa qarshi kurasha olish quvvatiga ega bo'lishi kerak. "Shaytanat"da shayton haqida ko'p fikr yuritiladi. Yozuvchi o'zining shayton haqidagi har bir fikrini "Qur'on" suralari va Hadislaridan misollar keltirish bilan isbotlashga harakat qiladi. Shayton ham kishi bilmas ulug' qudrat egasi. U – hasad, riyo, jaholat, razolat, g'azab, shahvat, zulm saltanatlarining sultoni. Uning saltanati qurg'oqchilikni bilmaydi. U ekan urug'larga siz va biz suv berib, o'zimiz anglamagan holda xolis xizmat qilamiz. Shuning uchun saltanatida qadalgan har bir urug' nish berib, unib chiqaveradi, meva tugadi. Tohir Malik yomonlik daraxtining ildizini izlab topishga harakat qildi. Biroq uni topmoqqa bir odamning imkoniyati yetmaydi. Shu tufayli yozuvchi to'g'ri xulosa chiqarish uchun ko'pchilikka, ommaga murojaat qildi. "Shaytanat"ni o'qib shu o'ylarga bordik: "Qani edi, hammamizning Yusufbek hojidek otamizu O'zbek oyimdek onalarimiz bo'lsa, o'shalarning qanotida yetishsak! Asadbeklar shu kuylarga tushmas edi?!" Va shunda butun fojia tag zamiri ila qirib ketgandek bo'lardi! Bekorga otalarimizdan ayirmagan ekanlar bizni!... Buvalari, omon qolgan bolakaylar baxtli ekanlar! Issiq bag'rilaridan chiqarmadilar. Nima yaxshi, nima yomon, nima xarom, nima halol, harqalay ajratadigan qildilar. Ammo mulla buvalari, opoqdodalari sovuq o'lkalarga surgun etilib, otalari urushda, qamoqlarda qolib ketganlar-chi? Ularning yozug'i ne edi? Murg'ak yuragiga yovuzlik tuxum qo'yib ulgurman bolakaylar, yetimxonalarni to'ldirgan "zumrasha"larning gunohini kim yelkasiga olgay? Qaysi jamiyatning sud kitobiga yozgaymiz? Asadbeklar shu imonsiz jamiyatning mevalari, uning qasos o'ti ko'zini ko'r qilgan "o'g'lon"lari emasmi? "Shaytanat" muallifining eng birinchi yutug'i shundaki, u zulmning o'q ildizini topib, asarga qo'l uribdi. Tohir Malik ba'zilar o'ylagandek oldi-qochdi, shunchaki sarguzasht asar yozish uchun qo'lga alam olmagan. U ko'p yillar yashab qoladigan va qancha kishilarni sergak torttirib, shaytanat olamiga kirib qolishdan qaytaradigan chinakam badiiy asar yaratdi. "Shaytanat" Tohir Malikning baland asari. Qoladigan asari. Har satri, sahifasidan iste'dod nafasi (chuqur badiiy tadqiq ruhi) ufurib turibdi. Kimdir ilgari qissalariga o'xshata olmayotgan bo'lsa, uni oxiriga qadar o'qishga sabri yetmadib. Yo'nalishini anglamabdi, mag'zini chaqolmabdi: "Chuvrindining taqdiri, boshiga tushgan achchiq qismati Asadbeknikidan kammi?! Yoki bo'lmasa, Anvarning fojiasi-chi, boshiga tushgan ko'rguliklar-chi? Kimni, qaysi yurakni titratmaydi? Qolaversa, Asadbekning qizi Zaynabning boshiga tushgan jaf toshi, bolalar-chi? U ko'rgan zulm, yovuzliklar qiz bolani muhabbat ko'chasidan chiqarib, qasos ko'chasiga boshlasa, qaysi jamiyat, tuzumni ayblash kerak? Shariat man etib qo'rgan hadlarni lang "ochib qo'rgan" tuzumini va yo uni qaytaraolmagan, o'zi qaysi boshi berk ko'chalarda shayton yetovida ketayotgan Asadbekdek otalarimni, qasos o'tida yonib, yo'lini yo'qotgan va ustma-ust gunohga botayotgan eri Elchinnimi? Yolg'iz onaizor Manzura boshini qaysi toshlarga ursin?!" Qirq to'qqizinchi yilning so'nggi kuni, Sovuq uy, sovuq tancha. Otasi chana, ayajonisi ukacha olib keladigan bir kunda bu

uyga kulfat bulutlari bostirib kirdi. Va bu abri balo bu xonadonni bir umrga ota mehridan judo qilib ketdi. Bola "Dadamga tegmang?! Tegmang dadamga!" deb hayqiradi-yu... Ota bag'riga olib, yuzini yuziga bosganda tekkan ko'z yoshgina qoldi. Shu kecha murg'ak qalbg'a o'rimalab kirgan shayton uning o'ksik, alamzada qalbg'a o'zining yovuzlik tuxumini qo'yib ulgurdi va u qasos istab, o'ch hukmini o'qidi: - Ularni o'ldiraman! Va bolagina bilmasdiki, bizning dinda o'ch olmoq harom qilingan edi; qasos yolg'iz Ollohga tegishli edi. Shaytonsaroyga birinchi g'isht o'sha kuni qo'yildi! Keyin shayton lain bu saroyga boshqa alamzada va validi zinolarni yetaklab kelib, Asadbek xizmatiga topshirdi. Shu tariqa saltanat ichida norasmiy saltanat tup qo'yib palak yoydi. Va bu saltanat "gullab", og'izga tushgan kezda uning odamlaridan biri qimorda xonumonini yutuzib qo'yg'an hofizning uyiga bostirib kirib, (kirganda ham nomahram oyoq bosishi man etilgan joyga qadar kirib borib) ayolinining nomusini toptagan, ko'ksiga pichoq urib ketgan. Asar har qanday er kishining g'ururini bukibda tashlaydigan ana shunday voqeadan, u alamlarini namoyon etib bormoqda. Asadbekning o'zi betakror xarakteri, hislat va fazilatlar bilan, chigal taqdiri va bukilmas irodasi bilan alohida olam bo'lsa, Chuvrindi eng qiyin – ekstremal sharoitlarda ham topqirliq, uzoqni ko'ra olishi bilan, tegirmonga tushsa butun chiqa olishi bilan bizni hayratga soladi. Taqdiri-chi? Uning boshiga tushgan ko'rgiliklar-chi? Tag'inam u metin ekan, uning o'mida boshqa har qanday inson yovuzga aylanib ketar edi! Lekin Chuvrindi adolat hissini, do'stga sadoqat hissini yo'qotmaydi. Shu jihatlari bilan Kesakpovondan o'n kara baland turadi. Va shu baland turgani uchun ham raqibi tomonidan yo'q qilinadi. Asardagi Elchin, Zaynab obrazlari-ichki olami eng yorqin va ishonarli, butun ziddiyatlari ila chizib berilgan pokiza bir muhabbatni ilhaqlik ila, beg'uborlik ila kutgan bir qalb qasos qurboniga aylansa va sharmandalik chodiridan qutilishi uchun o'sha ishni qilgan odamga uzatilsa, u qaysi dil, qanday yurak bilan yashab o'tadi bu dunyodan?! Zaynab fojiasiga bag'ishlangan bob va sahifalar asarni chindan baland mavqega ko'tarib, badiyatga daxldor etib turibdi. U chinakam iste'dod mevasi ekanidan hech-hech tonib bo'lmaydi. Shu qizining fojiasi tufayli Asadbek ne kuylarg'a tushib, ne o'tlarga qovrilmayapti! Shu bahonada yozuvchi Shayton saltanatining eng chirkin go'shalarigacha kirib borib tasvirlashga muvaffaq bo'ladi. Bu saltanatda bir to'da boshqa to'dani yiqish, sindirish uchun har qanday qabihliklardan qaytmasligini ko'ramiz. Elchin Asadbekdan o'ch olish uchun uning qizini o'g'irlab, nomusini bukmoqni va bir umr ezilib o'tishini istaydi. Zaynab shu maqsadda o'g'irlanadi. Boshqa bir raqib – Hosilboyvachcha esa, Mardonani ishga solib, Zaynabni ne ko'chalarga yetaklatadi. Igna ila sarxush ettirib, giyohvandlar qavmiga qo'shadi va sarxushlik holatida suratga olingan kassetani otasiga taqdim etadi. O'zbek qizlarining bu ko'chaga kirib kelishi avvalo dahshat! Hech bir ota bu isnod oldida chidab turolmas! Ayniqsa, Asadbek qudratli odam! Nima bu? Qaytar dunyomi? Asadbek o'z qilmishlarining jazosi, qaytimini shu dunyodayoq, tirikligidayoq topayaptimi? Adib qahramonlarini shunday chigal va eksremal holatlarga, ko'rigiliklarga solib sinaydi, qovuradiki, har biri nimalarga qodirligini tabiiy ravishda, o'z-o'zidan namoyon etib boraveradi. Tan olish kerak, Tohir Malik o'zbek adabiyotida sarguzasht unsurlarini amalda isbot etgan yozuvchidir. Biz shu vaqtga qadar bu unsurlarni mensimay, unga past nazar bilan qarab keldik va adashganimizni endi ko'rib turibmiz. U chuqur badiiy mushohadaga xizmat etishini endi inkor qilib bo'lmaydi. Shaytanat bunga yorqin dalil. Tohir Malik asarga bo'y rostay oldi. Ayniqsa, shu "Shaytanat"ida chevarligini namoyon eta oldi. Chokini chokiga keltirib, voqealarni ulash, taqdirlarni chog'ishtirib bori but kitobdan iborat yaxlit asar yaratish har qanday adibning qo'lidan kelavermaydi. Buni chinakam iste'dod egasi, Xudo yuqtirgan talantgina uddalashi mumkin. Asadbekdek murakkab qahramonning shusiz ham chigal hayoti, havas qilmagulik taqdiri atrofida undan kam ko'rgiliklar ko'chasidan o'tmagan, o'sha beshafqat hayotda shafqatsizlarcha yashashdan bo'lak yo'l topmagan Chuvrindidek, Kesakpovondan bir guruh boshqa olam farzandlarining qismatlarini shunday ishonarli chizadiki, hayratga tushmay ilojingiz yo'q. Birgina Zelixon

taqdiri, Xongirey qismati, ular bosib o'tgan yo'l va yetishgan cho'qqi, nihoyat biridan ikkinchisiga meros qolayotgan bu hufiya saltanat bilan bog'liq voqealar nimaga teng?! Ular chinakam topildiq: Shaytanat saltanatining hududlaridan, qudratidan dalolat berguvchi! Ildizlari qayerga borib tutashuvidan, yovuzlikning urug'i qayerlargacha sochilib, qanday zaharolud mevalar berayotganidan hikoya etguvchi! Va bular barchasi qo'shilib, Shaytanat olami haqida shunday yaxlit bir tasavvur uyg'otadiki, bu olam kishisi bo'lib qolishdan Ollohning o'zi asrasin! Asarni bobma-bob, kitobma-kitob o'qiganigiz sari, Ollohga qaytishdan o'zga to'g'ri yo'l yo'q! – degan bir nido yangrab kelaveradi! Asar ichidan jaranglab chiqaveradi! Yozuvchining eng katta yutug'i ham ana shunda! Iymonga chorlashida! Shaytanat olami girdobiga tushgan Elchinning majruh holati, o'z jonini qalab qolish uchun sadoqatdan yuz o'g'irgan Shomilning oxir-oqibatda kallasi olinib sovg'a tariqasida qutiga joylashishi tasviri; orzu-armonlari abadiy ko'milgan Zaynabning achchiq qismati – barcha-barchasi biz uchun, hayot atalmish umr yo'lining o'nqir-cho'nqirlaridanmi, jin ko'chalariyu ravon yo'llaridanmi ketayotgan har bir inson uchun hayotiy saboqlardir. Avvalo taqdirlarni qarang, biri biriga o'xshamasligini ko'ring. Zelixonni Xongreyga chalkashtirmaysiz, Hamilboyvachchani Shilimshiqqa tenglashtirmaysiz. Asadbek bilan Chuvrindi, Kesakpovonlar-chi? Har biri o'ziga xos olam vakillari. O'z qabri-zahri, olami, armonlari bilan betakror shaxslar. Shaytanat olamining ustunlari.

Qiyofalari, fe'lu ta'bu dunyoqarashlari bilan ham bir-biriga sira o'xshamaydi. Ular o'rtasida goh oshkora, goh zimdan borayotgan kurash butun shafqatsizligi bilan qalanga olinishi, ko'lami bilan hayiqmay tasvirlanishi chiroyli. Asadbekning o'z otasi qabrini ziyorat etgani borishi, Kozlov bilan aloqalari, Xongreyning dasti uzunligi, u yuborgan tergovchilarning ashaddiy siquvlari va nihoyat Zelixonning qurboni berilishi sahifalari asarni baland pog'onaga ko'tarib turibdiki, uncha-muncha yozuvchi Shaytanat olamining bu o'rdalarga kirib borishga jur'at ham etolmaydi, iqtidori ham etmaydi. Ayniqsa, Asadbek og'ir xastalikka chalingandan keyin shaytanat olamida uning kurashlari asarga yangitdan «jon va ruh» bag'ishlab yuborganki, bu Tohir Malikning mahoratidan dalolat berib turibdi. Mana shu xastalik ayniqsa, Asadbek safdoshlari uchun zo'r sinov bo'lib, shu bahonada Chuvrindining sadoqati, Kesakpovonning hojasi o'mi uchun "o'lib-qutinish"lari yana ham yorqinroq ochila boradi. U yolg'iz da'vogarlik uchun kurashib, o'zidan necha bosh baland turgan Chuvrindini ustalik-la yo'qotishi faqat Shaytonsaroylarga xos yovuzlikning bir ko'rinishidir. Asadbek kechaga beshafqat tuzumning alamzada farzandi. Achchiqma-achchiq beshafqatli ko'chasiga kirgan, qasmda-qasdg'a jamiyat qonunlarini oyoq osti qilib, qasosda qalbg'a malham topib yurgan va hech kimga bo'y bermay kelayotgan odam. Agar u vaqti-vaqti bilan eng to'g'riso'z do'sti Jalilni ko'rgisi kelib qolmaganida, yolg'iz xotirani qo'msab bormaganida, uni shu ko'chada yurgan boshqa yovuzlardan farqi qolmasmi edi! Lekin u ham tirik inson, ojiz banda ekanini biz og'ir xastalikka chalib, mungli bir qiyofaga kirganida, qo'li qisqaligini sezib qolganida yaqqol ko'ramiz. Ayniqsa, Asadbekning o'sha xastalik boshlanganda ko'rgan tushi, ruhi shodlar va qabr azobini tortayotganlar diyorida kezib, onaizorining "oh" ini eshitib, xasta Samandarni, otasini uchratishi, ular bilan muloqotlarni shunaqa jonli, ishonarli tasvirlanganki, o'qib lazzatlanasiz. Muallif bizni Asadbek qalbining qahrdan xoli, armon to'la puchmoqlarigacha yetaklab kiradi. Keyin Asadbekning atay Krasnoyadga – otasi tutqunda yotgan joylarni izlab borib, ovloq o'rmon chetidagi mozoristondan qabrini topib, ziyorat etishi – uncha-muncha dunyo ko'rgan, dunyo kezgan farzandlarning ham xayoliga kelmagan ish. U shu jihatlari bilan ham o'z zamondoshlaridan bir pog'ona yuqori turadi. Qalbi ham ayrim paytlari yumshab ketadi, olijanob ishlar qodirday ko'rinadi-yu, qalbg'a bir vaqtlar tuxum qo'yib ulgurgan yovuzlik uyg'onib ketganda tamomila sitamkor va qasoskorga aylanadi. Uning Muhiddin otaga aytgan gaplarini eslang: "Men namoz o'qimasam ham Xudodan qo'rqadigan insonman. O'lganimdan so'ng do'zaxda kuyishimni bilaman. Sizni bilmayman-u, ammo men sho'ro hukumatidan butunlay noroziman. Do'zaxda avval shu hukumat kuyishi kerak!" deydi u. Asadbek qanaqa murakkab shaxs ekani xuddi mana shunday nozik pallalarda butun bo'y-basti bilan ko'rinib ketadi. Uning tabibdan shifo istab borganida (xuddi Zelixon singari) qariyalarga qo'shilib, namozga o'tgisi kelishi... o'tishi qanchalik tabiiy bo'lsa, shaytanat olamiga sho'ng'ib ketishi shunchalik ishonarlidir. Qalblarini yovuzlik zarbosi bosib ketgan bunday kishilar osonlikcha iymonga kela qolmaydilar. Asadbek fojiasining butun dahshati ham shunda, sabog'i ham shunda.

"Shaytanat" asarida nurga yo'g'rib, san'atkorona chizilgan bir talay obrazlar ham borki, ular asarga o'ziga xos ohang taratib turibdi. Bu eng avvalo Anvar, Zaynab, Elchin obrazlaridir. Anvarning ruhlar olamiga sayohatlari va nihoyat uning yozib qoldirgan xatlar asarga bir oydinlik bag'ishlab, haqiqat nurini sochib turibdi. "Hurlik nimaning evaziga berildi? – deb yozadi u. – Qonlar evazigami? Jonlar evazigami? Jon berishga tayyor azamatlar bormi ulug' Turkistonda? Xumoyun Mirzo xastaligida tabibga Bobur Mirzo "Eng qadrli narsa – jonim, jonimni berayin", degan ekan. Xasta ona Turkistonga kim jonini fido qiladi? O'limdan qo'rqmas, botir o'g'lonlar nahot butunlay qirilib bitgan? Bu qanday hayot o'zi? Kun bor – quyosh yo'q. Osmon bor – yulduzlar yo'q. Vatan bor – vatanparvar yo'q... Alixonto'ra domla aytgan ekanlar: "Agar o'zbeklar oshning atrofiga birlashganday birlashganlarida edi, allaqachon erkka erishgan bo'lar edilar". Men bu aqlli satrlarga ozgina tahrir kiritmoqqa jazm etdim: "Agar o'zbeklar to'planib, to'y-maraka oshiga oshiqqanlar kabi iymonga oshiqqanlarida edi, mustaqillikka shubhasiz erishadilar". "Ulug' Turkistonni faqat iymon birlashtiradi..." O'sha kechagi sho'rolar jamiyatida shunday odam jinni deb e'lon etilishi va o'zini osibgina ruhiga erk berishi tabiiy edi. U shunday fojiali qazo topdi. "Zamonga sig'magan Anvarni ozod ruhlar chaqirib oldilar" Asarda haqiqatan oydinlashtirib kelatirgan ruhiy holatlar, parvozlar, o'tgan yaqinlarning ruhlar bilan uchrashuv-muloqotlar nozik, muxtasar tasvirlarda aylanib-aylanib keladiki, ular asarda yangi fazo va yangi havoday tushgan. Inson ruhiy olamining behudud sarhadlarigacha kirib borishga urinish, ruhlar olamiga sayohatlar keyinchalik Anvar, Elchin obrazlarini ochishda, taqdiralarini chizishda, fojialarining ildizlarini ko'rsatib berishda juda ham qo'l kelgan. Asardagi bu bob va sahifalar simirib o'qilsa-da, hech yoddan ko'tarilmay, chuqur o'ylarga toldiraveradi. Hayotning nihoyati imtihon dunyosi ekani, har kim ekanini o'rishi, hech bir jinoyat jazosiz, yaxshilik mukofotsiz qolmasligi teranroq anglatib borilaveradi.

Adibning "Alvido bolalik" qissasiga qaytadigan bo'lsak, Asorning jinoyat yo'liga o'z-o'zidan kirib qolmaganligini ta'kidlash uchun yozuvchi kitobxonni uning oilaviy muhitiga "Yetaklaydi". Oila muqaddas ekanligi hech kimga sir emas. Hatto tasavvuf falsafasida ham mazkur masalaga alohida e'tibor bilan qaralgan. "Bu falsafaning yirik vakillaridan bo'lgan Ahmad Yassaviy, Bahovuddin Naqshbandiy, Najmiddin Kubro tariqatlarida ota-otalar o'zaro munosabatlarining farzandlar kamolotidagi roli, farzandlarning ota-onalariga bo'lgan munosabati mavzusi alohida ta'kidlab o'tilganini ko'ramiz". Aslida ham "Mustaqil dunyoqarashga ega, ajdodlarimizning bebaho merosi va zamonaviy tafakkurga tayanib yashaydigan barkamol insonni tarbiyalash" asosiy masalasi ekani bugunda ko'p ta'kidlanmoqda. Zamonamizning hozir javob adibi bo'lgan Tohir Malik qissasida Asorning jinoyat yo'liga kirib qolishiga asosan oilaviy muhit, ota-onasining noto'g'ri tarbiyasi sabab bo'lgani zaruriy dalillar asosida ko'rsatib beriladi. Asor jinoyatchi bo'lib tug'ilgan. U xudo suygani iste'dod egasi. Maktabda "a'lo" baholarga o'qigan. Tabiiy fanlarni "suv qilib" ichib yuborgan, deyish mumkin u haqida Odob-ahloqi ham havas qilarli darajada edi. Xo'sh, unda bola nega adashdi? Uning balog'at pallasida, dunyo hodisalarini endi-endi tushuna boshlagan bir paytda oiladagi muhit, ota-onaning ma'naviyatdan yiroqligi, tirikchilik deya risoladagi hayotdan voz kechishlari bolaning buzilishiga sabab bo'ldi. Asorning otasi otarchi. U o'g'li Asorni ham to'y-hashamlarga sudraydi. Asor buni istamasa ham, otasining ra'yini qaytara olmaydi; bo'ynidan bog'alangandek to'ylarga boradi. To'yxonadagi mast-alastlarning nojo'ya xatti-harakatlari, to'yda xirom aylayotgan "raqqosa" ning nojo'ya qiliqlari, unga mahliyo bo'lganlarning besharm gaplari, munosabtlari qaysi tomonga egsangiz shu tomonga egiladigan tuyg'ularini g'oyat erta so'ndiradi. Hayot ana shunday engil-elpiliklardan iborat ekan-da, degan tasavvur uyg'onadi. Qolaversa, oiladagi muhit, ota-onasining munosabatlaridagi biryoqlamalik, soxtalik, molidunyoga ruju va boshqa salbiy hodisalar Asorning pokiza tuyg'ular bilan juda erta xaryolashishiga olib keladi. Asor bu pokiza tuyg'ular endi hech qachon qaytib kelmasligini bilib, "Alvido, bolalik!" deydi. Hayotga, odamlarga beparvolik, bepisandlik tuyg'ulari uning yuksak orzu-umidlari ustiga tuproq tortadi. Asor o'zi istamagan holda jinoyat ko'chasiga kirib qoladi. Adib qissaning bir qator o'rinlarida Asorning jinoyat yo'lini tahlil etar ekan, bu mash'um taqdirda uning bir o'zi gunohkor emasligini, balki oila, atrofidagi kishilar, ota-onasi ham birdek aybdor ekanini ta'kidlashga urinadi. Ayniqsa, hikoyachining temir panjaralar ortida Asor bilan qurgan suhbatlari, Asorning

salmoqdor savollari, jo'yali mulohazalari vositasida sog'lom turmush tarzi farzand tarbiyasida etakchi mavqe egallashiga alohida urg'u beradi. Asorning jinoyat yo'li Qamariddin bilan boshlangani qissaning bir necha o'rinlarida ko'rsatiladi. Zero, qissaning maxsus bir bobida ta'kidlanganidek, Qamariddin ismi jismiga, hayot yo'liga mos yigitlardan emas; u ko'cha bolasi bo'lib tug'ilgan, ko'cha bolasi bo'lib o'sgan. Asor va uning atrofidagi bolalar Qamariddinni ko'chadagi jinoiy uyushmaning boshlig'i va rahnamosi sifatida taniydilar. Ammo ular "Qamariddinning armonini bilishmaydi. Qamariddinning dardi ichida. Faqat bir marta, kayf qilib o'tirib, Asorning bo'ynidan ushlab, peshonasini peshonasiga bosib xo'rsingan: "Mening ham o'qigim kelardi, student bo'lib yurgim kelardi. Olim bo'lib, oq "Volga"larda kerilib yurgim kelardi"-degan edi. Ana shunda Asor uning qalbida katta dard, alam borligini sezgan edi" iqtibosdan sezilib turibdiki, har bir o'smiring o'ziga yarasha orzu-armonlari bo'ladi. Ashaddiy jinoyatchi hisoblangan Qamariddin ham bunday muqaddas tuyg'ulardan bebahra emas. Biroq uning armonlari ushlanishiga ishonch yo'q. Chunki Qamariddinning hayoti orzu qilinmaydigan hayot. Qamariddin otasi kimligini bilmaydi. U zino bolasi. Onasini uchinchi sinfga borganagina ko'rgan. Bor gapni keyinchalik buvisidan eshitgan: "Tug'ilganingni bilib xursand bo'ldim. Onang chiqadigan kuni guldasta ko'tarib borsam, bir o'zi kelyapti. Maqsadini tushundim. U yosh edi. Umrini badnom qilgisi kelmagan." Shu kichkina parchadan oq Qamariddin fojiasi kitobxonga ayon bo'ladi. Qamariddin tug'ruqxonada ko'z ochib, bolalar uyida esini tanigan. Ota-ona, xonadon degan kimsa ham uning uchun yot. Shu sababdan bo'lsa kerak Qamariddin hayotdan bezgan, odam bolasiga mehri yo'q. Har qanday kimsadan bo'lsin o'ch olishga intiladi. Shundan ham ko'rsa bo'ladiki, bola tarbiyasida, uning ma'naviy kamolotida oila, ota-ona va atrof-muhitning alohida o'rni, muayyan ta'siri bor. Insonning mukammallashuvi ayni mana shu omillar ta'sirida ro'y beradi. Tohir Malik o'z qissasida mazkur masalalarni ochiq-oshkora aytmasa ham, kitobxon uning nima demoqchi ekanini ilg'ab oladi. Bu esa adibning yetuk iste'dodini, zamonaning dolzarb muammolariga beparvo emasligini ko'rsatib turadi. "Alvido, bolalik!" qissasining muqaddimasida shunday tasvir bor. "Quyosh barchaga baravar nur sochadi", deydi. Haq gap. Biroq, uning nuridan hamma ham bir xilda bahramand bo'lavermaydi. Tikanli sim. Temir panjaralar, baland devorlar ortidan mo'ralagan tonggi quyosh ko'ngila ozod hayotdagi kabi ilqlikni bera olarmikan? Tikanli simlar bilan o'ralgan qamoqxona hovlisiga ham bahor kiradi, bu yerdagi daraxtlar kurtagi ham ko'z ochadi, barg chiqaradi. Ammo, bahor gashiti tikanli simlarni oshib bu yerga o'ta olarmikan? Har lahza, soat, kun... ularni ozodlikka yaqinlashtiradi. Har lahza, soat, kun... ularni iskanjaga oladi, ular o'ylamay bosilgan qadamlarini la'natlab yashashadi" G'oyat ta'sirchan tasvir. Yozuvchi ana shu tasvir orqali o'quvchini voqelikka to'g'ridan-to'g'ri olib kiradi. Demak, asar o'smirlar orasida yuz bergan jinoyatchilik, bu jinoyatchilikning sabab oqibatlarini ko'rsatish, bular haqida o'quvchiga o'git berish haqida bo'lib, birinchi galda, insonning ma'naviy kamolotiga xizmat qiluvchi hayotiy unsurlarni ta'kidlashni e'tiborda tutadi. Xo'sh inson ma'naviyati bilan bog'liq masalalar, ayniqsa, yoshlar tarbiyasi, o'smirlar ahloqi masalasi qisasida qay tariqa berilgan? Bu masalalarni adib qaysi mezonlarda turib talqin va tahlil qiladi? Bu muammolarni hal etish o'zidan-o'zi yuzaga kelmaydi. Adib har bir timsol xarakterida jinoyatga moyillikni yuzaga kelish sabablarini axtarishga, jinoyat paydo bo'lgan muhitni ko'rsatishga, ko'rsatibgina qolmay, jinoyatchi o'smirlarning shu yo'lga kirishiga sababchi bo'lgan kimsalarning qiyofasini yoritishga alohida diqqat qiladi. Asordagi muqaddas tuyg'ular butunlay so'nib ketmagan. Aks holda Asor qotillik yuz bergan kechasi undan keyin ham qilib ko'rgan ishidan o'kinib pushaymon bo'lib tashvishga tushmas edi. Asor kuchli ruhiy iztirobning iskanjasiga qolib ketadi. Bundan keyingi tunlarini bedor o'tkazadi. Yulduzli osmonni bir chetdan yamlab kelayotgan qo'ng'ir bulutlar orasida nifoq chiqib, yashin chaqnatadi. Nur ham o'sha ko'zlardan chiqdi. "Men qotilimni izlab, topdim", deya shu beshinchi qavat peshayvoniga otildi. Momaqoldiroq gumburladi. Asorning nazarida o'sha odam na'ra tortdi. "Qarang, qotilimni topdim", deya shahar ahlini uyg'otmoqchi bo'ldi. Adabiyotshunos Umarali Normatov detektiv-sarguzasht turlar haqida gapirib, Tohir Malikning shu mazmundagi qissalari haqida bergan bahosi e'tiborga loyiq: "So'nggi yillarda bizda ham zamonaviy jahon adabiyotida keng tarqalgan detektiv-sarguzasht tur ancha jonladi, bu adabiy turning Tohir Malikday iste'dodliligi p'fessional sohibi qalamlari va uning iste'dodli izdoshlari etish chiqdi... eng muhimi, Tohir

Malik o'zbek adabiyotida bu turga yuksak madaniyat olib kirdi, bu tur mensimay qarash, ta'na-malomatlardan xalos etdi, bu turni rostakam san'at darajasiga ko'tara oldi" Haqiqatan ham, Tohir Malik detektiv- sarguzasht turning mazmunini bir jihatdan yangilay oldi. Bu jihat, birinchi galda, qahramonlar sarguzashtlarning ochiq bayonida emas, balki ularning ruhiy kechinmalarini shu voqelik bilan uyg'unlikda berishda, biror-bir jinoyat yoki mash'um hodisaning ildiz va sabablariga chuqur kirib borishda ko'rinadi. M.Jumaboev...Bolalar adabiyoti yoshlarni imon-e'tiqodli kishilar sifatida, vatanga muhabbat ruhida

Adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh.M. Adabiyot va san'at, madaniyatni rivojlantirish – xalqimiz ma'naviy olamini yuksaltirishning mustahkam poydevoridir. / «Xalq so'zi». – Toshkent: 2017-yil. 4-avgust.

2. Tohir Malik Tanlangan asarlar, 1-2 jildlar, T.: 2004. [http://kutubxona.com/Tohir_Malik_Shaytanat_\(I-kitob_I-qism\)](http://kutubxona.com/Tohir_Malik_Shaytanat_(I-kitob_I-qism))

REZYUME. Maqolada Tohir Malik qissalarining badiiy xususiyatlari, shuningdek qissalarida inson ma'naviyati bilan bog'liq muammolar, ulardagi sarguzasht unsurlari u yoki bu darajada badiiy talqin etilgan. O'quvchilarning alohida mehnini qozongan "Shaytanat", "Alvido bolalik" singari detektiv-sarguzasht qissalari tahlilida ushbu masalalarga yangicha tamoyillar asosida yondoshildi.

РЕЗЮМЕ. В статье, в той или иной степени, художественно осмыслены особенности повестей Тахира Малика, а также проблемы, связанные с духовностью человека в его повестях, элементы приключения в них. К этим задачам подходили на новых принципах в анализе таких детективно-приключенческих рассказов, как «Шайтанат» и «Прощай, детство», завоевавших особую любовь читателей.

SUMMARY. The article presents the artistic features of the stories of Tahir Malik, as well as problems with human spirituality in their stories, in which the elements of adventure are interpreted to one degree or another artistically. In the analysis of detective-adventure stories such as "Shaytanat", "Goodbye childhood", which received special love from readers, these issues were approached on the basis of new principles.

«АЛПАМЫС» ДЭСТАНЫНЫҢ ӨГІЗ ЖЫРАҰ ВАРИАНТЫНЫҢ ҮЙРЕНИЛИҮИДЕ Н.ДӘҰҚАРАЕВТЫҢ ОРНЫ

А.Б.Турдумуратова – таяныш докторант

Ўзбекистон Республикасы Илимлер Академиясы Ўзбек тили, адабияты ҳам фольклоры институты

Таянч сўзлар: вариант, жиров, достон, образ, қахрамон, жанр, тадқиқот, мотив, очерк.

Ключевые слова: вариант, жырау, эпос, образ, герой, жанр, изучение, мотив, очерк.

Key words: variant, zhyrau(jiraw), epic, image, hero, genre, research, motif, essay

Дэстанлар ҳам олардын версия ҳам вариантлары хақкында «Вариант қандайда бир биринши ҳам жалғыз болған тексттің соңын ала өзгерген көриниси емес, бәлкі белгили бир шығарманың жанлы аўызеки эпик традиция тийкарында жүзеге келген, бирин бири бийкарламастан қатар жасай алатуғын ҳам өз-ара парылданыўшы түрли текстлери болып, белгили бир фольклорлық шығарманың конкрет бир текстте, конкрет бир атқарылыўында жүзеге келиўи болып табылады» [9:71] деген еди академик Т.Мирзаев. Қарақалпақ қаҳарманлық дәстаны «Алпамыс» дәстанының вариантларының ишинде Өгиз жыраў варианты өз алдына салмақлы орынға ийе болып, қарақалпақ халық аўызеки дәрәтпелерин соның ишинде дәстанларды жазып алыў, үйрениў ҳам илимий-изертлеў жумыслары 1930-жылларда-ақ басланған еди. Қарақалпақ «Алпамыс»ының Өгиз жыраў вариантын профессор Қ. Айымбетов 1934-жылы Хожамберген Нияз улы Өгиз жыраўдан жазып алып, арадан еки жыл өтип ең дәслеп 1936-жылы баспаға таярлап [1:225], 1937-жылы Москвада китап етип баспадан шығарды. Буннан соң тап усы варианттың өзи 1941-жылы, 1981, 1990, 1995, 2007-жыллар аралығында баспадан шықты. Бул «Алпамыс» дәстанының Өгиз жыраў варианты көпшиликте қызығыўшылық оятып, бул бойынша бириншилерден болып илимий изертлеўлер алып барған алымлар И. Сағитов, Қ. Мақсетов Н. Дәўқараевлар болды. Бул бойынша белгили алымлар Қ. Мақсетов ҳам А.Тажимуратов 1979-жылы шыққан «Қарақалпақ фольклоры» сабақлығында қарақалпақ дәстанларының дәслепки изертлениўи ҳам оған үлес қосқан алымлар хақкында «Қарақалпақ эпосларын изертлеўде Н.Дәўқараевтың, Қаллы Айымбетовтың, И. Сағитовтың ислеген мийнетлери үлкен. Олар қарақалпақ дәстанларын жыйнаўда, басып шығарыўда, әсиресе изертлеўде баҳалы жумыслар жазды. Н. Дәўқараев өзиниң "Очерки истории дореволюционной каракалпакской литературы" деген 1959-жылы Ташкентте басылып шыққан китабында қарақалпақ фольклорына айрықша иркилип, оған улыўма шолыў жасайды. Ол қарақалпақ фольклорының

тарбиялашда mustaqil mamlakatimizning qudratli qurolidir. Faqat chinakam badiiy asarlargina bolalarga kuchli ta'sir ko'rsatib, ana shu yuksak talablarga javob bera oladi. Shu sababli bunday kitoblari pedagogik nuqtai nazardan ham alohida ahamiyat kasb etadi.

Bolalar kitobi bu vazifani bajarishda badiiy tilga suyanadi. Adabiy asarning tili uning g'oyaviy mazmunini aniq va ifodali ochib berish vositasidir. Yaxshi, aniq, ravon, obrazli, boy til bilan yozilgan asar yozuvchining maqsad va fikrlarini kitobxonlarga tez va oson yetkazadi.

тематикасы, жанрлары хақкында ой жүритеди. Қарақалпақ жыраў-бақсыларының мектеплери хақкында биринши болып сөз қозғайды» [8:194] деп жоқарыдағы бир қатар илимпазлар менен бир қатарда Нәжим Дәўқараевты айрықша атап өтеди.

Нәжим Дәўқараев ең бириншилерден болып қарақалпақ дәстанларының идеялық мазмунына, атқарылыўына қарап жанрлық жақтан айырып, дәстанлардың дәрелиў тарийхына тоқтап өткен еди. Қарақалпақ халқының бийбаха мийраслары «Алпамыс», «Қырық қыз», «Қоблан» дәстанларын салыстырмалы-тарийхый, әдебий-тарийхый жақтан изертлеў жумысын алып барған еди.

Көрнекли алым Нәжим Дәўқараев өзиниң «Революцияға шекемги қарақалпақ адабияты тарийхының очеркleri» (Нөкис, Қарақалпақ мәмлекет баспасы, 1961-ж) ҳам усы китап тийкарында қайтадан толықтырылып басылған автордың «Шығармаларының толық жыйнағы» II том китапларында дәстанды хәр тәрәплеме аналитикалық пикирleri менен байытыўға хәрәкет еткен. Алым дәстанның Өгиз жыраў вариантына дыққат қарата отырып: Қарақалпақ халқының батырлық жырларының көпшилигинде хәдийсе болажақ батыр туўылмастан бурын басланады. Ата-анасы балаға зар болады» [5:193] – деп усындай дәстүрли экспозициялық сюжетлердиң «Ер Қосай», «Жас келин» ҳам т.б. дәстанлардан орын алғанлығын атап өтеди. Ол дәслепки жәрияланған «Алпамыс» дәстанының вариантларын салыстырыў барысында «Жийемурат жыраўдан жазылып алынған вариант пенен Қ.Айымбетов жазып алған вариантлардың қурылысында, мазмунында хеш қандай өзгешелик жоқ» [5:235] деген пикир билдиреди. Изертлеўши бул мәселеде дәстанлардағы ўақыялық ізбе-изликleri нәзерде тутқан болыўы мүмкин. Болмаса, Жийемурат жыраў менен Хожамберген жыраў дәстанлары тил өзгешеликleri жағынан, ўақыяларды баянлаўдағы қысқалық ямаса бөрттириўшилик принципleri сақланғанлығын анық көзге тасланып турады.

Н.Дәўқараев «Алпомиш» дәстанының Фазыл Юлдош варианты менен Хожамберген Ниязов